

DE RELATIE TUSSEN CULTUUR EN POLITIEK TEGEN DE ACHTERGROND VAN DE DUITSE NATIEVORMING : EEN INLEIDING

WILLEM ERAUW

I. Culturele missie en militaire verovering

De artikelen van Tiedau, Beyen en Rzoska/Henkes die in dit dossier zijn opgenomen, behandelen diverse aspecten van de Duitse cultuurpolitiek tijdens de twee bezettingsperiodes in België. Ulrich Tiedau geeft een overzicht van uiteenlopende Duitse culturele initiatieven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Marnix Beyen stelt de vraag naar de onderliggende krachtlijnen van de cultuurpolitiek van de bezetter tijdens WO II, toegespitst op de relaties van enkele academici met het bezettingsbestuur. Björn Rzoska en Barbara Henkes buigen zich over de politieke betekenis van het begrip ‘volk’ in Nazi-Duitsland en de invloed daarvan op de volkskunde als wetenschappelijke discipline in België.

De drie bijdragen beschrijven de concrete uitwerking van culturele initiatieven en eventuele tegenstand die ze opriepen, dringen door in de gedachten van enkele protagonisten en wat hen dreef bij de culturele en ideologische beïnvloeding van het bezette land. Een gemeenschappelijke noemer in de drie teksten is het geloof in de superioriteit van de Duitse cultuur bij de bezetter en bij sommige collaborerende instanties. De verspreiding van het Duitse culturele erfgoed wordt daarbij voorgesteld als het tegengif voor de brutale verovering en het militaire machtsvertoon waarmee België was bezet. Het propageren van de Duitse *Kultur* wordt daarbij omschreven als niets minder dan een missie, een uiting van bekeringsijver waarmee de Duitse autoriteiten waren bezield. Het uiteindelijke doel was dan ook het bezette land niet alleen in contact te brengen met, maar vooral het te doordringen van de verheven waarden, ideeën en cultuur uit Duitsland.

Door te wijzen op het contrast tussen militair geweld en hoogstaande cultuur lijken de auteurs zich in te schakelen in het wijdvertakte onderzoek dat sinds decennia antwoorden zoekt op de vraag hoe een natie met een dergelijke hoge culturele standaard tot zulke starre autoritaire bestuursvormen en zelfs moorddadige terreur in staat was. Dit onderzoek gaat in wezen uit van de relatie tussen cultuur en politiek en hoe die relatie in de vorming van de Duitse nationale identiteit sedert het begin van de negentiende eeuw een specifieke betekenis heeft gekregen ¹.

---

1 Fritz Stern kan genoemd worden als een van de gangmakers in de studie van deze problematiek. Het toonaangevende artikel “De politieke gevolgen van de onpolitieke Duitser”, opgenomen in *Droom en Waan. Het drama van de Duitse geschiedenis, 1850-1993*, (Amsterdam, 1994), verscheen reeds eind jaren vijftig in het Engels.

Inleiding

In de drie artikelen komen vaak begrippen terug die refereren aan deze relatie tussen cultuur en politiek. Bij Tiedau zijn het bijvoorbeeld de “*geistige Waffen*”, die in de Eerste Wereldoorlog zo beslissend waren, of de “vreedzame verovering door Duitse kunst en wetenschap”. Beyen wijst op de missionaire ijver waarmee men het Duitse ‘licht’ wilde doen schijnen over het bezette land, of op de verwevenheid tussen politiek en historische wetenschap in het aanschijn van een glorierijke Germaanse toekomst. Rzoska en Henkes benadrukken de organische conceptie van het begrip ‘volk’ en hoe daarmee de veroveringspolitiek van Nazi-Duitsland op culturele en wetenschappelijke gronden werd gerechtvaardigd. De Duitse cultuurpolitiek tijdens de twee bezettingsperiodes die in de drie artikelen wordt beschreven, is in feite een uitvloeisel van de specifieke inhoud die aan de relatie tussen cultuur en politiek in Duitsland wordt gegeven. Het is dan ook de bedoeling van deze inleiding om een conceptueel kader te schetsen, waarin de specifieke Duitse betekenis van het begrip *Kultur* en haar relatie tot politiek en ideologie worden verklaard.

II. De religieuze wortels van het idealistische wereldbeeld

De term cultuurpolitiek kan men begrijpen als inspanningen om de bevolking met allerlei vormen van cultuur in contact te brengen door het stimuleren of subsidiëren van het cultuurleven, of, algemener geformuleerd : “het streven, met een bepaald doel, leiding te geven aan de ontwikkeling van de cultuur”². In deze definitie staan cultuur en politiek als twee autonome velden naast elkaar en wordt vanuit de politiek in de cultuur ingegrepen. Omdat de relatie tussen *Kultur* en politiek in de Duitse context van dit model afwijkt, wil deze inleiding vermijden dat men de artikelen over de Duitse cultuurpolitiek met deze definitie in het achterhoofd zou lezen.

Om de specifieke relatie tussen cultuur en politiek in de Duitse context uit te leggen, moet vooreerst de term *Kultur* en het nauw daarmee samenhangende *Bildung*, worden verklaard. De spreekwoordelijke ernst en diepzinnigheid van de Duitse begrippen *Kultur*, *Bildung* of *Geist* zijn slechts te begrijpen in het kader van het ‘idealisme’, dat de grootste gemene deler van de Duitse identiteit kan worden genoemd. Het idealisme is hierbij meer dan een filosofische stroming, slaat veeleer op een geesteshouding, een mentaliteit die algemeen verspreid was bij het *Bildungsbürgertum*, de drijvende kracht achter Duitslands moeizame natievorming in de loop van de negentiende en twintigste eeuw. De diepzinnigheid van het begrip *Kultur* staat hierbij lijnrecht tegenover het raffinement in de term *civilisation*, het Franse cultuurmodel van de heersende adellijke klasse in Duitsland waartegen de burgerij zich afzette. De tegenstelling tussen *civilisation* en *Kultur* kan een credo worden genoemd in de ontwikkeling van de Duitse identiteit en haar aversie tegen Franse, Latijnse en bij uitbreiding Westerse invloeden, en mondt

---

2 Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal, Utrecht/Antwerpen, 1992, p. 589.

Inleiding

- De *Ode an die Freude*, de finale van Beethovens Negende Symfonie, stond in de Duitse geschiedenis meer symbool voor de Duitse suprematie dan voor de wereldvrede. Ludwig van Beethoven, die de Duitse geest in de muziek liet weerklinken, wordt op deze affiche gebruikt om de bevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog op haar plicht te wijzen en haar aan te zetten om in te tekenen voor de oorlogsleningen. (*Die Wochenschau*, nr. 42, 19.10.1918)

met de *Weltpolitik* van het Keizerrijk uit in de “strijd tussen Duitse *Kultur* en westerse beschaving”, zoals Tiedau de Eerste Wereldoorlog typeert.

De hang naar transcendentie in de omgang met het muzikale of poëtische erfgoed – denken we maar aan de cultus rond Beethoven of Goethe – en de missionaire ijver en bekeringsdrang bij het verspreiden van het Duitse culturele erfgoed, waarop Tiedau en Beyen herhaaldelijk wijzen, vinden hun oorsprong in de religieuze wortels van het idealistische wereldbeeld. Die idealistische *Weltanschauung* is het resultaat van een secularisatiebeweging die inherent was aan het Lutherse protestantisme. In de achttiende eeuw wordt de geloofsbeleving, vooral in het piëtisme, steeds individualistischer en innerlijker, gericht op een ideale of utopische werkelijkheid die niet meer gebonden is aan religieuze dogma’s of godsdienstige instellingen ³.

3 Zie LOUIS DUMONT, *L'idéologie allemande. France - Allemagne et retour*, Paris, 1991, p. 24.

Inleiding

De term *Bildung*, die in Tiedau's artikel meermaals voorkomt en meer betekent dan louter onderwijs of vorming⁴, is een sleutelbegrip om de religieuze wortels van het idealisme te verklaren. De term *Bildung* was in oorsprong een theologisch begrip, waarmee bedoeld werd : het zich vormen naar Gods beeld, het streven naar Gods koninkrijk op aarde. Naarmate de theologische inhoud van het begrip verdween, kreeg *Bildung* een algemene morele en ethische betekenis⁵. De ideale wereld waarop de aandacht wordt gericht, heeft geen strikt religieuze inhoud meer, maar is de wereld van kunst en cultuur, die wordt omgeven met een sacraal aura⁶. De Duitse romantische esthetica, die eind achttiende eeuw doorbreekt, verleent aan de kunst een metafysische en transcendente inhoud. Ze is dan ook een resultaat van die secularisatiebeweging. Het gaat daarbij, zoals Fritz Stern het omschrijft, om "een omvattend en complex proces, waarin religie als het ware wordt vervangen door cultuur, waarin Goethe per slot van rekening nauwelijks onderdeed voor God"⁷. De gesecculariseerde godservaring in de kunst wordt dan ook uitgedrukt in de term *Kunstreligion*.

De religieuze plicht God te loven is in de gesecculariseerde vroomheid omgevormd tot een plicht tot *Bildung* door kunst en cultuur. De aloude christelijke zendingsdrang is getransformeerd in een *Bildungs*-proselitisme, waarbij ieder de plicht heeft zich door het culturele erfgoed moreel te verheffen. Onderdanen van het bezette België die zich in Tiedau's artikel tegen deze "vreedzame verovering" keerden, moeten desnoods worden bekeerd met "culturele activiteiten die dwangmatig werden opgelegd". Tiedau vermeldt daarbij terloops de rol die muziek van Beethoven speelde. Het Duitse symfonieorkest zag haar taak niet louter als het brengen van een aangename afleiding, maar als een "cultuurwervende activiteit", met Beethoven als centrale figuur in de morele verheffing door de muziek.

De muziek kreeg immers een bijzondere betekenis in de *Kunstreligion*. Geen enkele andere kunstvorm werd dermate gesacraliseerd als voorafspiegeling van een ideale werkelijkheid. Vooral de zuiver instrumentale muziek, die voorheen een ondergeschikte (begeleidende of verstrooiende) rol had gespeeld, werd in het idealistische wereldbeeld verheven tot hoogste kunstvorm waarbij de luisteraar deelachtig werd aan een

---

4 Net als het Engelse of Franse *formation* slaan deze termen immers veeleer op het Duitse *Ausbildung*, waarmee opleiding tot gerichte kennis of concrete vaardigheden wordt bedoeld.

5 Een uitstekende leidraad in dit omvattende onderzoeksterrein omtrent het begrip *Bildung* is de bundel van REINHART KOSSELECK, *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Teil II : *Bildungsgüter und Bildungswissen*, Stuttgart, 1990 met daarin vooral de artikelen van REINHART KOSSELECK, "Einleitung - Zur anthropologischen und semantischen Struktur der Bildung" (p. 11-47) en HERMANN TIMM, "Bildungsreligion im deutschsprachigen Protestantismus - eine grundbegriffliche Perspektivierung" (p. 57-80).

6 De consequenties daarvan voor de ontwikkeling van de Duitse identiteit vond ik nergens zo compact en overzichtelijk beschreven als in ALEIDA ASSMANN, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*, Frankfurt/Main, 1993.

7 FRITZ STERN, *Droom en Waan...*, p. 24.

Inleiding

transcendente werkelijkheid die hem in staat stelde zich moreel te verheffen⁸. De figuur van Beethoven speelde in deze cultus van de muziek een vooraanstaande rol⁹. Niet alleen ervoer werd zijn muziek als verklanking van het idealisme, het eren van Beethovens erfenis sloeg evenzeer op de morele les uit zijn levensverhaal. De dove componist die zijn ellendige lot tart door zijn grootste symfonieën te componeren, vormde voor eenieder een stichtend voorbeeld, dat in de loop van de negentiende eeuw werd gemythologiseerd tot een gesecculariseerde echo van de lijdensweg en de opstanding van Christus¹⁰.

In het idealistische wereldbeeld van het *Bildungsbürgertum* werd Beethovens leven en werk sinds het midden van de negentiende eeuw dus niet zozeer als esthetische ervaring, maar wel als moreel voorbeeld, als *Bildungs*-ideaal gepropageerd. In deze context, en aanvullend bij Tiedau's passus over de rol van Beethoven in de programma's van het *Deutsche Symphonieorchester*, kan trouwens worden gewezen op de moraliserende houding van de *Militärbehörden* bij de organisatie van enkele concerten in 1915: door de "officiële erkenning van de verzoenende macht van de muziek" werd Beethovens boodschap voorgesteld als "een waardevolle hulp bij de morele verovering van België"¹¹.

III. Kultur, Bildung en de leer van de organische staat

De morele connotatie die vervat zit in de termen *Kultur* en *Bildung* moet gezien worden in de context van het idealisme als 'gesecculariseerde vroomheid' (R.Kosseleck), en is onmisbaar om hun relatie tot de politiek en de ideologie te begrijpen. Het ontbrek de burgerij in het staatskundig verbrokkelde Duitsland van het begin van de negentiende eeuw aan de politieke emancipatie die de Franse Revolutie elders in West-Europa met zich had gebracht. Het nationale bewustzijn was echter sterk aangewakkerd tijdens de Franse bezetting. De politieke en economische onmacht werd gecompenseerd door een denkbeeldige geïdealiseerde *Kulturnation*, een Duitse identiteit die in termen van *Kultur* en *Bildung* werd gedefinieerd en vooral gericht was tegen Franse invloeden, die de adel

---

8 Deze omgang met muziek ligt overigens aan de basis van de culturele praktijk die we vandaag "klassieke muziek" heten. Een van de meest bekende auteurs die de implicaties van het idealistische wereldbeeld voor de muziekpraktijk heeft beschreven is ongetwijfeld CARL DAHLHAUS, in bijvoorbeeld *Die Idee der absoluten Musik*, Kassel, 1978; over de relatie tussen *Bildung* en muziekwezen, zie zijn artikel "Das deutsche Bildungsbürgertum und die Musik", in REINHART KOSSELECK, *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Teil II: *Bildungsgüter und Bildungswissen*, Stuttgart, 1990, p.220-237.

9 Voor een beknopte en gedegen inleiding op de cultus en mythologisering rond de figuur van Beethoven kunnen we bijvoorbeeld terecht bij RAINER CADENBACH, *Mythos Beethoven. Eine Ausstellung des Vereins Beethoven-Haus Bonn - Ausstellungskatalog*, Laaber, 1986, p. 9-12.

10 Een recente uitvoerige studie van dit narratieve aspect van de Beethovencultus en de verspreiding ervan is van ANGELIKA CORBINEAU-HOFFMANN, *Testament und Totenmaske. Der literarische Mythos des Ludwig van Beethoven*, Hildesheim, 2000.

11 "Kunst Strategie", in *Signale*, 73, 5.1915, geciteerd in DAVID B. DENNIS, *The indoctrination of a muse: Myths of Ludwig van Beethoven and his music as evoked in German political culture from 1789 to 1989*, Ann Arbor (Michigan), 1991, p. 149.

Inleiding

- De wil en de vrijheid van het individu maken in de 'organische' staat plaats voor de wil van de natie. De onderwerping van het individu aan de gemeenschap werd in de Nazi-staat tot het uiterste doorgevoerd. (Propaganda-affiche voor de SA in MORTIMER G. DAVIDSON, *Kunst in Deutschland*, Band 2, Tübingen, 1991, p. 883)

Inleiding

van de burgerij had vervreemd. In de politieke onmacht die het *Bildungsbürgertum* in de Duitse *Kleinstateerei* onderging ligt de oorsprong van de wijdverbreide afkeer van de Duitse intelligentsia voor de politiek, en dat van het einde van de achttiende eeuw tot in Hitlers Derde Rijk. De passiviteit en onderdanigheid van zoveel Duitse academici onder het nazi-regime, die in het artikel van Beyen ter sprake komen, zijn dan ook te verklaren door de zogenaamde “*innere Migration*”, het zich terugtrekken in de geïdealiseerde wereld van kunst en cultuur, waarin men zich creatief kon ontplooiën en moreel verheffen ¹².

Door de suprematie van de cultuur op de politiek, zoals dat in het idealistische wereldbeeld wordt aangetroffen, kan overigens de vermeende identificatie met de Vlaamse *Bruderstamm* en het ontstaan van de *Flamenromantik* worden verklaard (Tiedau verwijst daaraan op het einde van zijn artikel). Het gaat daarbij niet alleen om de gemeenschappelijke Germaanse wortels, ook in de politieke onmacht menen de Duitsers er iets van de oorsprong van hun eigen identiteit in te herkennen. Politieke onmacht in combinatie met verlossing in kunst en cultuur wordt ook geprojecteerd op de Vlamingen: “omdat ze staatsrechterlijk werden benadeeld, zouden ze hun creativiteit in de kunsten hebben gelegd”. Het primaat van de cultuur tegenover de politiek is verder nog terug te vinden bij de Vlaamse volkskundigen in het artikel van Rzoska/Henkes, die naar het voorbeeld van hun Duitse collega’s staatsgrenzen ondergeschikt achten aan cultuur- en stamverwantschap. Het streven naar een Germaanse eenheid over bestaande staatsgrenzen heen, is dan ook een reprise – in de *völkische* zin – van de idealistische *Kulturnation* die honderd jaar eerder werd gepropageerd in het verbrokkelde Duitse Rijk.

De ideologische of politieke implicatie van het idealistische wereldbeeld is echter niet alleen te omschrijven als passiviteit tegenover of afkeer van de politiek. In tegenstelling tot de wijd verspreide opinie dat het wereldvreemde idealisme een speculatief ideeëngoed is dat veraf staat van de concrete politieke realiteit, hebben gezaghebbende auteurs wel degelijk gewezen op de ideologische en politieke consequenties ervan ¹³.

In het idealistische wereldbeeld (zoals dat in de filosofie van Fichte, Schelling en vooral Hegel tot uitdrukking komt) wordt de notie van organische eenheid die men aanhangt in het domein van *Kultur* en *Bildung* getransponeerd naar het beeld dat men heeft van de maatschappij. Het ideaalbeeld van de samenleving als een organisch geheel, een harmonisch raderwerk waarin het ieders plicht is te integreren, kan als een afgeleide

---

12 Het standaardwerk waarin de funeste gevolgen van deze apolitieke houding worden geanalyseerd, is van FRITZ RINGER, *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community, 1890-1933*, Cambridge (Mass.), 1969.

13 De reeds geciteerde Fritz Stern en ook Georg Mosse behoren tot de bekendste historici die reeds decennia terug op deze implicaties hebben geduid in werken als FRITZ STERN, *The Failure of Illiberalism*, New York, 1972 of GEORG L. MOSSE, *The Crisis of German Ideology - Intellectual Origins of the Third Reich*, London, 1964.

Inleiding

worden gezien van de plicht tot *Bildung* en morele verheffing door de cultuur. Het proces van secularisering, waarbij de rol van de religie wordt overgenomen door kunst en cultuur, heeft aldus ook zijn weerslag op de maatschappij en de staat. De vervolmaking die men op het persoonlijke vlak nastreeft in de *Bildung*, wordt doorgetrokken op het niveau van het samenleven in een natie, die dan ook wordt omgeven met hetzelfde sacrale aura als het culturele erfgoed¹⁴. De morele verheffing door *Bildung* en *Kultur* heeft zijn pendant in de plicht tot integratie in een gesecculariseerde heilstaat. Dit was slechts mogelijk door de idee van het ‘volk’ als transcendente entiteit die de loutere verzameling van de bewoners overstijgt. Het volk als organische eenheid komt in de plaats van de amorfe bevolking. Door het gebrek aan politieke en economische ontvoogding was de behoefte aan de conceptie van een homogeen volk des te groter bij het Duitse *Bildungsbürgertum*. Het geïdealiseerde concept van het volk als organische eenheid, met gemeenschappelijke taal, geschiedenis, geloof en mentaliteit, vormt het vertrekpunt in het artikel van Rzoska/Henkes en is een sleutelement in de verklaring van de politieke implicaties van het idealisme.

Het is in Hegels invloedrijke leer van de organische staat dat die implicaties het duidelijkst worden uitgedrukt¹⁵. Zonder bewust op Hegels staatsleer te zijn gebaseerd, vormt zijn idealistische *Weltanschauung* voor het Duitse politieke denken van zowel links als rechts toch een soort basso continuo van het begin van de negentiende tot het midden van de twintigste eeuw¹⁶. Het verklaart ook de tragische ondertoon die Frits Boterman in Duitslands politieke geschiedenis sinds het einde van de achttiende eeuw ontwaart: “de behoefte om de werkelijkheid aan het ideaal aan te passen en de verleiding daarbij geen maat te houden”¹⁷.

De natie te laten overeenkomen met het ideaal van Hegels organische eenheid was de opdracht van een zelfuitgeroepen elite, die was uitverkoren om de wil van het volk uit te voeren. Terwijl na de Franse revolutie in de meeste West-Europese landen de wil van het volk werd uitgedrukt door de elkaar bestrijdende politieke partijen, krijgen de concepten volk en staat onder invloed van idealistische politieke theorieën in Duitsland een andere inhoud. Autoritair bestuur moet de organische eenheid van het volk behoeden

---

14 De confessionele verbondenheid gaat via het *Bildungs*-principe over in de binding aan de natie, “*die Aura des Sakralen geht auf die Nation über*”, in ALEIDA ASSMANN, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*, Frankfurt/Main, 1993, p. 45.

15 Ze wijst als het ware profetisch naar de *Sonderweg* die het Duitse Rijk de daaropvolgende eeuw zal volgen (zoals opgemerkt in LOUIS DUMONT, *L'idéologie allemande...*, p. 81).

16 Dit wordt haarfijn uiteengezet in HUBERT KIESEWETTER, *Von Hegel zu Hitler. Die politische Verwirklichung einer totalitären Machtstaatslehre in Deutschland, 1815-1945*, Frankfurt/Main, 1995. In deze indrukwekkende studie wordt heel duidelijk de link gelegd tussen de organische staatstheorie als product van het idealistische mens- en maatschappijbeeld en de concrete politieke uitwerking. Daarbij neemt de auteur eigenzinnig positie in tegen een hele reeks filosofen – van Heidegger over Marcuse tot Gadamer – die Hegels gedachtegoed hebben willen dissociëren van de autoritaire en totalitaire staatsvormen in Duitsland.

17 FRITS BOTERMAN, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1880-1990*, Amsterdam, 1996, p. 25.

Inleiding

voor de partijtwisten en de *Pöbelherrschaft*¹⁸ van de parlementaire democratie, voor het individuele eigenbelang van het liberalisme en de burgerlijke rechtstaat. Alleen door het principe van de *Obrigkeitsstaat* is de objectieve wil van het volk uit te voeren, niet als willekeurige alleenheerschappij van een bloeddorstige tiran maar onder leiding van verlichte *Führer*; deze zullen zich beroepen op de hoogste morele normen om zich, zoals bij Tiedau, “vrij en openhartig als een opvoeder” tot het volk te wenden. De term *Führerprinzip* is vooral bekend van het nazi-regime, maar heeft zijn voedingsbodemp in Hegels theorie van de organische staat¹⁹.

Het begrip vrijheid krijgt in de West-Europese en de Duitse traditie dan ook een verschillende invulling. Vrijheid van meningsuiting in het politieke pluralisme van de parlementaire democratie staat tegenover de Duitse traditie, waar vrijheid pas bereikt wordt door zich terug te trekken in de ideale wereld van *Bildung* en *Kultur* en te voldoen aan de plicht tot gehoorzaamheid en onderdanigheid tegenover de autoriteiten. Deze tegenstelling ligt aan de basis van de veel bediscussieerde *Sonderweg* die Duitsland in zijn politieke geschiedenis heeft bewandeld²⁰.

Deze tegengestelde maatschappijvisies komen scherp tot uiting in het contrast tussen de begrippen *Gesellschaft* en *Gemeinschaft*. De democratische principes en individuele mensenrechten in het begrip *Gesellschaft*, worden vervangen door de organische eenheid en de corporatieve structuur in het begrip *Gemeinschaft*, dat gebaseerd is op de idee van het homogene volk. Het volk, de maatschappij, de natie of de staat worden daarbij vaak voorgesteld als het menselijk organisme²¹. “De gemeenschappen, die het volkslichaam uitmaken”, zoals een Vlaamse volkskundige die wordt geciteerd bij Rzoska/Henkes, hebben de plicht te waken over de gezondheid ervan. Tegenstanders, of zij die in de racistische versie van de notie volk niet thuishoren in dit lichaam, worden dan ook bestempeld als ziektekiemen, bacillen, gezwellen. Wanneer Beyen in zijn artikel Petri aan het woord laat over ongewenste professoren van de ULB gebruikt hij dat soort metaforen: “*Geschwür, Giftstoffe*” zijn ze die moeten worden verwijderd uit het

---

18 De term is van Heinrich von Treitschke, die soms wordt voorgesteld als het prototype van de Duitse professor voor wie het protestantse keizerrijk als goddelijke vervulling van de wereldgeschiedenis gold, en de westelijke civilisatie en democratische waarden als gedegeneerd, in EDGAR WOLFRUM, *Geschichte als Waffe. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*, Göttingen, 2001, p. 13.

19 Fritz Stern bestempelt de Hitler-beweging dan ook “in zeer reële zin idealistisch, en dat was de voorwaarde voor haar succes”, in *Droom en Waan*, p. 28.

20 Een overzicht van deze discussies omtrent de *Sonderweg* is te vinden in JÜRGEN KOCKA, “Asymmetrical historical comparison: the case of the German *Sonderweg*”, in *History & Theory*, nr.1, 1999, 38, p. 40-50, of in het Nederlandse taalgebied: CHRIS LORENZ, “Tegen democraten helpen alleen soldaten. Het Tweede Duitse Keizerrijk 1871-1918”, in JÜRGEN HESS & FRISO WIELENGA (ed.), *Duitsland en de democratie, 1871-1990*, Amsterdam, 1992, p. 39-101.

21 De staat is bij Hegel een “*System von Kreislaufen und Organen*”, waarbij familie, standen, corporaties deel uitmaken van het staatsorganisme. Kritiek op het staatsbestel worden voorgesteld als bacillen, democratie als een dodelijke ziekte, zie HUBERT KIESEWETTER, *Von Hegel zu Hitler...*, p. 17.

Inleiding

lichaam. Net zoals het individu zich door *Bildung* kan verheffen tot de gesecculariseerde vorm van Gods evenbeeld, zo wordt ook het volk als organische eenheid in de Groot-Germaanse cultuurpolitiek beschreven door Rzoska en Henkes gedefinieerd met de woorden van Adolf Helbok : als incarnatie van het idee van God. Het volk heeft zijn fysionomie van de schepper gekregen, en wordt dan ook aangemaand op de zuiverheid ervan toe te zien.

De vorming van een publieke opinie, het cultiveren van de burgerzin en de deelname aan de publieke zaak, zijn attitudes die we verbinden met het Franse begrip *citoyen* of het Engelse *citizen*. Ze hebben geen Duits equivalent. In plaats van een maatschappij van mondige burgers die met elkaar argumenteren in een openbare debatcultuur, bepleit het idealistische wereldbeeld emancipatie en ontplooiing door overgave aan *Kultur* en *Bildung*. Slechts daardoor raakt de maatschappij doordrongen van de *Sittlichkeit*, van de hogere morele normen, waardoor we afstand kunnen doen van het kleinzielige eigenbelang, worden de ideologische tegenstellingen dialectisch opgeheven en kan de idealistische wensdroom ‘*alle Menschen werden Brüder*’ vanzelf in vervulling gaan. Het woord ‘doordringen’ wordt in de artikelen van Tiedau, Beyen en Rzoska/Henkes

- Op een *Landesbauerntag* in Silezië is het koren en het zwaard geïntegreerd in het hakenkruis. De *Blut und Boden*-ideologie is de racistische variant van de organische staatsleer. Het idee van de gemeenschap wordt belichaamd door het ‘volkseigene’ en de landbouw. (Foto SOMA)

Inleiding

meermaals geciteerd wanneer de Duitse bezetting wordt gemotiveerd. Doordringen is sterker dan beïnvloeden of overtuigen, en heeft in het kader van het idealistische wereldbeeld een specifieke betekenis. *Durchdringen* is een typisch Hegeliaanse term waarin het dialectische opheffen – het al even Hegeliaanse ‘*aufheben*’ – en de verlossing van het eigenbelang bij de integratie in de gesecculariseerde heilstaat wordt bedoeld. Het ‘worden doordrongen’ is dan ook een gesecculariseerde vorm van het zichzelf verliezen in de godservaring en het ondergaan van de gratie Gods.

IV. Oorlog als morele plicht

In het doordringen van de *Sittlichkeit* zag Hegel het werk van de *Weltgeist*, de gesecculariseerde variant van de Heilige Geest, waarmee ook het voeren van oorlog als “*sittliche Pflicht*”²², als morele plicht, kon worden gerechtvaardigd. Omdat in deze Hegeliaanse visie de Duitsers het meest doordrongen zijn van deze *Weltgeist*, is de verspreiding van de gesecculariseerde Blijde Boodschap ook met gewelddadige middelen gerechtvaardigd. Met Duitslands imperialistische *Weltpolitik* loopt deze missionaire drang uit in de Eerste Wereldoorlog. Met de oorlog als equivalent voor moraliteit bereikt het idealisme een tragisch hoogtepunt²³. In een symbiose van geestelijke en militaire superioriteit wordt het Duitse Rijk daarbij uitgeroepen tot “*Führer der Menschheit auf dem Wege des berechtigten Idealismus*”²⁴. Dit was niet alleen de motivatie van de militairen die in het artikel van Tiedau worden opgevoerd. Ook Thomas Mann, die in het kader van een reeks literaire ontmoetingen naar Brussel wordt uitgenodigd, drukt onomwonden dit standpunt uit. Hij erkent dat de geestelijke wortels van de oorlog in het “*eingeborenen und historischem Protestantentum*” liggen²⁵, gelooft dat het Duitse *Weltvolk* de geest van 1914 zal doen zegevieren over die van 1789, desnoods met geweld²⁶. De oorlog wordt door Thomas Mann verheerlijkt als niets minder dan bevrijding en reiniging²⁷.

In Hegels theorie van de organische machtstaat is oorlogsvoering niet alleen een plicht, maar bovendien een bewijs van de gezondheid van de staat²⁸. De toestand van vrede

---

22 HUBERT KIESEWETTER, *Von Hegel zu Hitler...*, p. 130.

23 FRITZ STERN, *Droom en Waan...*, p. 25-26.

24 Een citaat van cavallerie-generaal Franz von Bernhardi, die in 1912 het succesvolle *Deutschland und der nächste Krieg* publiceerde, en waarin hij in een toekomstige oorlog “*einen unentbehrlichen Kulturförderer erkannte*”, in HUBERT KIESEWETTER, *Von Hegel zu Hitler...*, p. 191-2, 196.

25 Een citaat uit zijn *Betrachtungen eines Unpolitischen*, geschreven tussen 1915 en 1917, een boek dat een symbool is geworden voor de antidemocratische en anti-Westerse gezindheid van de Duitse geleerde, geciteerd in EDGAR WOLFRUM, *Geschichte als Waffe...*, p. 26.

26 Thomas Mann in LOUIS DUMONT, *L'idéologie allemande...*, p. 84. Dit wordt trouwens in 1933 herhaald door Goebbels, die “*das Jahr 1789 aus der Geschichte gestrichen*” wil zien ten einde de *Gemeinschaft* te vormen waarin het individu aan de “*Gesamtidee der Nation untergeordnet*” wordt, zie PAUL STOOP, “De totalitaire illusie. Het Derde Rijk 1933-1945”, in JURGEN HESS & FRISO WIELENGA (ed.), *Duitsland en de democratie...*, p. 129.

27 Thomas Mann in FRITS BOTERMAN, *Moderne geschiedenis van Duitsland*, p. 221.

Inleiding

wordt beschreven als luiheid en zelfs cultuurverval. Hiermee zijn we bij de versmelting gekomen, bij de Hegeliaanse *Aufhebung* van twee noties die elkaar vooreerst leken uit te sluiten : militair machtsvertoon en hoge cultuurstandaard. De cultuurfilosoof bij wie Tiedau te rade gaat om de “*Verwicklung der deutschen Kultur in die deutsche Machtpolitik*” te verklaren, is dan ook een Hegeliaan van de zuiverste snit. In de definitie van Eduard Spranger vloeien macht en cultuur naadloos in elkaar over. Zoals zovele van zijn geestesgenoten bekende Spranger zich trouwens tot de macht van Beethovens muziek om het “*sittliche Pathos zu hören, das den deutschen Idealismus mit seinem Drang und Universalität und Kraft des Erlebens beseelt*” en dat ons “*bis in die letzten Tiefen durchdringt und bis in die reinste Höhe emporläutert*”²⁹. Tijdens de oorlog van 1870 had men Beethoven gevierd als geestelijke leider, die Duitsland “*zum Sieg geführt*” had³⁰. Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog was Beethoven alomtegenwoordig, zowel op het muzikale thuisfront als in bezet België, waar de militaire veroveringsdrang begeleid werd door de “*allgewaltige deutsche Musik als natürliche Hilfstruppe*”³¹.

V. Samenvatting

In deze inleiding hebben we getracht een interpretatief kader te bieden om de Duitse cultuurpolitiek tijdens de bezettingsperiodes in een breder perspectief te kunnen plaatsen. We zijn daarbij nader ingegaan op de specifieke betekenis van wat bij Tiedau de “transfer van een Duits cultureel model” heet, bij Rzoska/Henkes de Germaanse “*Grundwerte*” en bij Beyen de “weldaden van de Duitse traditie”. Het idealistische wereldbeeld, dat aan de oorsprong ligt van het Duitse politieke denken en haar imperialistische consequenties, impliceerde een relatie tussen cultuur en politiek die afwijkt van het traditionele begrip van cultuurpolitiek, waarin twee autonome terreinen naast elkaar staan en waarbij de politiek in de cultuur ingrijpt. Zoals uit deze inleiding blijkt is in de Duitse traditie eerder sprake van het omgekeerde : politiek, ideologie, staatskunde zijn ondergeschikt aan, zijn afgeleiden van, de idealistische traditie en haar invulling van de begrippen *Kultur*, *Bildung* en *Weltgeist*. Uit de religieuze oorsprong van het idealistische wereldbeeld – cf. het begrip *Bildung* – blijkt duidelijk de transcendente inslag in het begrip *Kultur* en de uitgesproken morele dimensie die erin vervat zit. De

---

28 Hoezeer brede lagen van de Duitse bevolking aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog waren doordrongen van dit bewustzijn wordt kleurrijk beschreven in MODRIS EKSTEINS, *Lenteriten. De eerste wereldoorlog en het ontstaan van de nieuwe tijd*, Houten, 1990, p. 108-112.

29 EDUARD SPRANGER, *Beethoven und die Musik als Weltanschauung*, Leipzig, 1909, p. 3, 15.

30 Geciteerd in DAVID B. DENNIS, *The indoctrination of a muse...*, p. 67. In december 1870 hadden in geheel Duitsland festiviteiten plaats ter gelegenheid van Beethovens honderdste verjaardag, waarbij in de regel een symbiose tussen Duitslands militaire macht en de Beethovens ontzagwekkende boodschap werd tentoongespreid.

31 Uit het reeds geciteerde artikel “Kunst Strategie”, in *Signale*, 73, (5.1915), geciteerd in DAVID B. DENNIS, *The indoctrination of a muse...*, p. 149.

Inleiding

plicht tot morele verheffing door de cultuur is daarbij de gesecculariseerde vorm van de protestantse vroomheid.

Bij gebrek aan een staatkundige eenheid en een civiele maatschappij met individuele burgerrechten, ontstaat in het Duitse Rijk na de overwinning op de Napoleontische legers de idee van een denkbeeldige *Kulturnation*, die niet wordt vertegenwoordigd door politieke of militaire leiders, maar wel door cultuurhelden als Hegel, Goethe of Beethoven. De idee van de vervolmaking van het individu door de *Bildung*, het concept van de organische eenheid en de leer van de totaliteit, zoals die in de *Kultur* en vooral in de esthetica worden uitgewerkt, liggen ook aan de basis van de idealistische theorieën over volk en natievorming. Het is de organische Machtstaat-theorie van Hegel die een beslissende invloed zal uitoefenen op de traditie van de *Obrigkeitsstaat*, die Duitsland zal leiden op haar politieke *Sonderweg*. In tegenstelling tot de dominante West-Europese evolutie naar politiek pluralisme en democratie, vrije meningsuiting en individuele rechten, streeft de Duitse traditie naar een organische corporatieve natie, een gesecculariseerde heilsstaat waarin alle ideologische tegenstellingen zijn opgeheven en een autoritaire elite de wil van het volk uitvoert. Het *Bildungs*-proselitisme gebiedt het individu zich niet alleen moreel te verheffen door kunst en cultuur, maar ook om zich onderdanig te schikken naar het regime, tot zelfs het voeren van oorlog. De politieke onverantwoordelijkheid die daarvan het resultaat is, komt tot uiting in de ‘*innere Migration*’, die niet alleen de passieve houding van ontelbare kunstenaars en geleerden onder het nazi-regime verklaart, maar ook de *contradictio in terminis* van het trouw blijven aan Hitler zonder nazi-sympathieën te uiten, zoals Beyen in zijn artikel schrijft.

De specifieke relatie van cultuur en politiek in de Duitse context is dus te verklaren door hetgeen kan worden gedefinieerd als een andere ontologie waarop mens- en maatschappijbeeld zijn gebaseerd³²: de holistische notie van *Volk* en *Kulturnation* tegenover de democratische burgerlijke rechtstaat, de organische *Gemeinschaft* tegenover de pluralistische *Gesellschaft*. In het eerste is de politiek een afgeleide van de cultuur, in het tweede is cultuur ondergeschikt aan de politiek. Het is de traditie van de organische staatstheorie, van de *Gemeinschaft* en de suprematie van de *Kultur* tegenover de politiek, die dan ook de onderstroom vormt in de drie hiernavolgende artikelen.

---

32 LOUIS DUMONT, *L'idéologie allemande...*, p. 71.